

स्वच्छता आणि पर्यावरणीय समस्या

डॉ. माया बापूराव मसराम

शरदराव पवार आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज गडचांदूर
ता. कोरपना जिल्हा चंद्रपूर

सारांश

स्वच्छता आणि वातावरण यांच्यात थेट संबंध आहे. स्वच्छता झाल्यास, पर्यावरणाची स्थिती देखील स्वच्छ आणि निरोगी असेल. सामान्य पर्यावरणीय समस्या ही एक जागतिक समस्या आहे, अशुद्धपणामुळे वातावरणावर धोका निर्माण होत आहे. शहरी आणि ग्रामीण समाजात, स्वच्छतेबद्दल कमी जागरूकता असल्यामुळे पर्यावरणीय बाबींवर परिणाम झाला आहे. पाण्यावर, वातावरणावर, मातीवर इ. वर प्रतिकूल परिणाम होत आहेत. अनुप्रयोगांमुळे, विविध रासायनिक उद्योग, रहदारी, जंगलांचा अत्यधिक वापर, प्रदूषित पाणी, प्रदूषण इतर उद्योगांमुळे पर्यावरणीय असंतुलन निर्माण झाले आहेत. ज्याचा थेट प्रभाव सार्वजनिक जीवनावर होत आहे. पर्यावरणीय स्वच्छता हे विज्ञान आहे जे आपल्या सभोवतालच्या पर्यावरणीय परिस्थितीला प्रतिबंधित आणि नियंत्रित करण्यासाठी समर्पित आहे, जे आपल्या सभोवताल आहे आणि जे मूलभूत आणि संपूर्ण सार्वजनिक आरोग्य राखण्यासाठी मूलभूत आणि आवश्यक आहे. म्हणूनच, हे इतर घटकांमधील हवा, पाणी, नैसर्गिक संसाधने, माती, वनस्पती आणि जीव यांच्या विशेष काळजीसाठी समर्पित आहे.

मुख्य शब्द -

झोपडपट्ट्या, सजीवसृष्टी, रोगमुक्त, घनकचरा, सार्वजनिक ठिकाणे, आयुर्मान, जनजागृती, अस्तित्व

प्रस्तावना

पर्यावरणीय स्वच्छता म्हणजे व्यक्तीला बाह्य, रासायनिक आणि भौतिक घटकांची काळजी घेणे. आरोग्यावर परिणाम करणारे हे घटक आहेत: म्हणूनच, पर्यावरणीय स्वच्छतेचे उद्दीष्ट हे आहे की रोगांना निरोगी वातावरण निर्माण होण्यापासून प्रतिबंधित करणे.

पर्यावरणीय स्वच्छता आणि गलिच्छ निवासस्थान स्वच्छतेचा थेट संबंध अस्वच्छ घरांशी असतो. स्वच्छतेअभावी झोपडपट्ट्या आपोआप निर्माण होऊ लागतात. अस्वच्छ वस्ती ही महानगरांची मुख्य समस्या

आहे. विशेषतः मुंबई, दिल्ली, कोलकाता, चेन्नई या महानगरांमध्ये भौतिक विकासाबरोबरच अस्वच्छ निवासस्थानांची समस्याही झपाट्याने वाढत आहे. शहरांमधील उद्योगांचे प्रदूषित पाणी आणि विषारी हवेमुळे पर्यावरणाची हानी झाली आहे. झोपडपट्ट्या, घाण कचरा, प्लास्टिकचा कचरा आणि नद्या आणि तलावांचे दूषित पाणी, वाहतुकीचा धूर, प्राथमिक सुविधांचा अभाव यामुळे अस्वच्छतेचे प्रश्न निर्माण होतात. गावांमध्ये उघड्यावर शौचास जाणे, उघड्यावर गटारे, पिण्याचे शुद्ध पाणी, उघड्यावर पडलेला कचरा, शाळा आणि घरांमधील शौचालयांची गैरसोय यामुळे पर्यावरणाची हानी होते.

पर्यावरण स्वच्छता आणि पिण्याचे पाणी

पाणी हा मानवी जीवनाचा मूळ आधार आहे. पाण्याशिवाय मानवी जीवन अशक्य आहे. पाणी हा सजीव सृष्टीचा आधार आहे. पिण्याच्या पाण्यासाठी शुद्ध पाणी महत्वाचे आहे कारण प्रदूषित पाणी आरोग्यासाठी हानिकारक ठरते. ते अनेक रोगांचे कारण बनते. पाण्याच्या स्वच्छतेसाठी अनेक गोष्टी महत्वाच्या आहेत. जसे की वेळेत पाणी तपासणे, आवश्यक औषधे घेणे इ. अशी खबरदारी न घेतल्यास पाणी पिण्यास अयोग्य होते. राष्ट्रीय आणि राज्य पातळीवर पिण्याच्या पाण्यासाठी धरणे बांधणे, वितरणाचे योग्य व्यवस्थापन करणे, स्वच्छतेची काळजी घेणे आणि प्रशासनाला योग्य व्यवस्था करणे बंधनकारक आहे.

स्वच्छतेचा वयाशी संबंध नाही. लहानांपासून ते वृद्धांपर्यंत याला विशेष महत्त्व आहे. मानवी शरीर रोगमुक्त ठेवण्यासाठी पर्यावरण शुद्धतेसाठी स्वच्छता आवश्यक आहे. स्वच्छतेची कल्पना माणसाच्या शरीराशी, वस्तूंचे सेवन आणि सर्व सजीव आणि निर्जीव परिस्थितीशी जोडलेली असते. स्वच्छता ही केवळ हात, चेहरा आणि पाय धुण्यापुरती मर्यादित नाही. देशाच्या विकासाच्या रेषेत स्वच्छतेचे विशेष योगदान राहिले आहे. देशाच्या विकासात काम करणाऱ्या विभूतींना सेवेतील कार्यकर्त्यांना प्रोत्साहन मिळू शकते. कोणत्याही देशाच्या विकासाचा पाया प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे स्वच्छतेवर अवलंबून असतो. गरिबी, बेरोजगारी, कमी आरोग्य, कमी शिक्षण, निरक्षरता

इत्यादीसाठी कुठे ना कुठे अस्वच्छता कारणीभूत आहे. भारताचे वास्तव हे आहे की राहण्याच्या ठिकाणांभोवती घाणीचे ढीग साचले आहेत. गरिबीचे दुष्टचक्र लोकांचे जीवन उद्ध्वस्त करते. कोणत्याही देशाच्या विकासाची रेषा स्वच्छतेच्या निकषांवर आधारित असते, असे WHO चे मत आहे. लोकांचा आत्म-विकास शक्य आहे.

पर्यावरणीय कचरा: सार्वजनिक जागा आणि खाजगी जागा
भारत हा कला, संस्कृती आणि वास्तुकलेचा देश आहे. भारतीय जनता त्यांच्या इतिहासासाठी जगभर प्रसिद्ध आहेत. भारतीय इतिहास पाहता सार्वजनिक ठिकाणे विविध भागात विभागली गेली जाऊ शकते. सार्वजनिक ठिकाणे अशी आहेत जिथे लोक मुक्तपणे फिरू शकतात. आनंद घेऊ शकतात. गावांच्या तुलनेत शहरांमध्ये घनकचरा काढणे अवघड आहे. गावातील घन, द्रव कचरा काही वेळात जमिनीत मिसळून जमीन सुपीक बनते. सार्वजनिक ठिकाणी प्रदूषणाची स्थिती गंभीर आहे. भारतात सार्वजनिक ठिकाणांच्या स्वच्छतेसाठी सरकार आणि संस्थांकडून प्रचार केला जातो, तरीही लोक त्याकडे दुर्लक्ष करतात. त्या ठिकाणी दुसऱ्यांदा कोणी जाऊ नये, अशा पद्धतीने उद्यानांचा वापर लोकांकडून होऊ लागला आहे. उद्यानांमध्ये खायपदार्थ व वस्तू कचऱ्याच्या स्वरूपात फेकल्या जातात.

भारतात सार्वजनिक ठिकाणी स्वच्छतेची गरज आहे
जागतिक स्तरावर स्वच्छतेला विशेष महत्त्व आहे. वैयक्तिक स्वच्छतेबरोबरच सार्वजनिक स्वच्छताही आवश्यक आहे. सार्वजनिक ठिकाणांप्रती लोकांचा निष्काळजीपणा हा प्रश्नचिन्ह निर्माण करतो. सार्वजनिक ठिकाणे म्हणजे लोकांच्या हालचालीची ठिकाणे, जिथे अनेक लोक एकाच ठिकाणी जमतात. अशी ठिकाणे आपोआप लोकांच्या हालचालीची ठिकाणे असतात, अशा ठिकाणी स्वतःची स्वच्छता हा सर्वोत्तम मार्ग आहे. कुटुंबातील व्यक्तीही स्वच्छतेची काळजी घेते. तरीही तो सार्वजनिक ठिकाणी हे नियम पाळत नाही. भारत देशात सणांच्या निमित्ताने सार्वजनिक ठिकाणी लोक जमतात. लोकांकडून विविध गोष्टींचा वापर केला जातो, त्यामुळे निर्माण होणारा कचरा सर्वत्र फेकला जातो आणि अस्वच्छतेची परिस्थिती निर्माण होते. अस्वच्छ स्थिती आरोग्यासाठी धोकादायक ठरू लागते. मानवी विकासासाठी सार्वजनिक ठिकाणांची स्वच्छता आवश्यक आहे.

सार्वजनिक ठिकाणी अस्वच्छतेची समस्या

द्रव आणि घन कचऱ्यामुळे अस्वच्छता निर्माण होते. घनकचरा हे अस्वच्छतेचे मूळ कारण आहे. कागद, शिल्लक अन्न, प्लॅस्टिकच्या पिशव्या इत्यादी मोठ्या प्रमाणात कचरा पसरतो. भारतात लोकांनी सार्वजनिक ठिकाणी कचरा पसरू नये म्हणून थुंकणे, डस्टबिन अशी व्यवस्था केली आहे, तरीही अस्वच्छ परिस्थिती निर्माण झाली आहे. यातून अनेक समस्या निर्माण होतात. पर्यावरण रक्षणासाठीही अस्वच्छतेला आळा घालणे आवश्यक आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे गलिच्छ अधिवास, मानवी संघर्ष, शहरीकरण, आधुनिकीकरण या समस्या वाढल्या आहेत. लोक सार्वजनिक ठिकाणीही दिवस घालवू लागले आहेत. उद्याने, सार्वजनिक ठिकाणे, मंदिरे, रुग्णालये, रेल्वे स्टेशन आदी ठिकाणी घाणीचे साम्राज्य पसरले आहे.

प्रदूषित वातावरण

सार्वजनिक ठिकाणच्या अस्वच्छतेमुळे वातावरणही प्रदूषित होऊ लागले आहे. अशा दूषित वातावरणामुळे मानवाचे आयुर्मान घटत आहे. दूषित वातावरण मानवी आरोग्यासाठी धोकादायक बनले आहे. रोगराई पसरू लागली आहे.

मानवी विकासात अडथळा

सार्वजनिक ठिकाणी कचरा टाकल्यामुळे आर्थिक नुकसान तर होतोच, याबरोबर आरोग्यासारख्या समस्या निर्माण होऊ लागतात. देशाच्या अर्थव्यवस्थेला फटका बसतो. सार्वजनिक अस्वच्छता हा मानवी विकासाला धोका आहे.

मानवी जीवनातील सामाजिक समस्या

पर्यावरण हा मानवी जीवनाचा पाया आहे. सार्वजनिक ठिकाणी कचरा टाकल्यामुळे सामाजिक चळवळीत आपण अयशस्वी ठरतो. समाज अस्वास्थ्यकर झाला की समाजातील सामाजिक संवादांचा समाजबांधवांवर खोलवर परिणाम होतो.

सार्वजनिक ठिकाणी अस्वच्छतेचा परिणाम

भारतात सार्वजनिक ठिकाणे भरपूर आहेत. मंदिरे, रुग्णालये, दर्गा, उद्याने, स्नानगृहे, आश्रम, उपहारगृहे, शाळा इत्यादी सार्वजनिक ठिकाणांची ओळख आहे. भारतातील लोक त्यांचा जास्तीत जास्त वेळ सार्वजनिक ठिकाणी घालवतात. मुलं शाळेत जातात, स्त्रिया मंदिरात जातात, तरुण थिएटर, क्लब, बाग इत्यादींमध्ये जातात. त्यामुळे स्वच्छतेसाठी सर्वानाच काम करावे लागणार आहे. अस्वच्छता नेहमीच नकारात्मक प्रभाव निर्माण करते. अस्वच्छता हे असे प्रदूषण आहे, ज्यामुळे आरोग्यालाही धोका निर्माण होऊ शकतो. घनकचऱ्याची योग्य विल्हेवाट

लावणे हे सार्वजनिक ठिकाणी भेट देणाऱ्या लोकांच्या हिताचे पाऊल आहे. अस्वच्छतेमुळे लोकांमध्ये शारीरिक-मानसिक आजार पसरण्याची भीती आहे सामाजिक भेदभावामुळे सार्वजनिक ठिकाणीही अस्वच्छतेचे वातावरण दिसून आले आहे. अस्वच्छता देशाच्या विकासात अडथळा ठरते.

सार्वजनिक ठिकाणी स्वच्छतेचे प्रयत्न

भारत हा वैविध्यपूर्ण असंजातीय देश आहे. संस्कृती, पेहराव, चालीरीती इत्यादींमध्ये बरीच विविधता आहे. सार्वजनिक ठिकाणे म्हणजे गावातील सीमा, चौक, शाळा, रुग्णालय, पंचायत घर इत्यादी सार्वजनिक ठिकाणांची स्वच्छता लोकांचे आरोग्य राखण्यात महत्वाची भूमिका बजावते. या संदर्भात अनेक सूचना प्राप्त झाल्या आहेत.

1. **स्वच्छतेचे शिक्षण** :- भारतीय समाजव्यवस्थेत लोकांना स्वच्छतेचे शिक्षण देणे आवश्यक आहे. शैक्षणिक संस्थांच्या माध्यमातून कुटुंबाच्या माध्यमातून स्वच्छतेबाबत जनजागृती करणे आवश्यक आहे.
2. **स्वच्छताविषयक उपकरणांचा वापर** :- र्वजनिक ठिकाणी स्वच्छतेसाठी शासन, विविध संस्था, स्वयंसेवक यांच्याकडून स्वच्छता उपकरणे ठेवण्यात आली आहेत. डस्टबिन, थुंकणे, ट्रेनेज सिस्टम, शौचालय इ. त्याचा योग्य वापर करून लोकांनी स्वच्छतेत सहभागी होत राहावे.
3. **जागरूकता** :- स्वच्छतेबाबत लोकांमध्ये पुढाकाराचा अभाव असल्याचे त्यांच्या अस्वच्छतेच्या स्थितीवरून दिसून येते. स्वयंप्रबोधनासाठी विविध कार्यशाळा, प्रवचन, प्रशिक्षण आदींचे आयोजन केले जाते.

भारतातील खाजगी ठिकाणांची स्थिती

भारतातील सार्वजनिक आणि खाजगी ठिकाणांची परिस्थिती बदलली आहे. दोन्ही ठिकाणी खूप फरक आहे. मालकाच्या देखरेखीमध्ये त्यांची मालमत्ता म्हणून खाजगी जागांचा समावेश होतो. खाजगी जागांचा हक्क वैयक्तिक तसेच सामूहिक राहतो. खाजगी जागा केवळ विशिष्ट समुदाय, धर्म, जात किंवा वर्गातील लोकांसाठी राखीव आहेत. संबंधित ठिकाणांबाबतचे सर्व निर्णय विशिष्ट व्यक्तीकडे राहतात. स्वच्छतेच्या बाबतीतही मालकाकडून नियम तयार केले जातात. मालक त्याच्या इच्छेनुसार स्वच्छतेच्या संदर्भात उपकरणे वापरतो. खाजगी जागांसाठी प्रतिष्ठा विशेषतः महत्वाची मानली गेली आहे. भारतातील खाजगी ठिकाणी संस्था, शाळा, महाविद्यालये,

क्लब, चित्रपटगृहे इ. सार्वजनिक ठिकाणांच्या तुलनेत त्याची स्थिती चांगली आहे. काही वेळा अस्वच्छतेसाठी दंड आकारण्याचाही नियम आहे. भारतातील लोकांची आरोग्य स्थिती चांगली आहे. पाश्चात्य संस्कृतीच्या प्रभावाखाली लोक आरोग्याबाबत जागरूक झाले आहेत. खासगी संस्था आणि ठिकाणांच्या स्वच्छतेबाबतही ते आग्रही झाले आहेत.

भारतातील सार्वजनिक ठिकाणे आणि खाजगी ठिकाणांची स्वच्छता

प्रत्येक क्षेत्रात सार्वजनिक ठिकाणे आणि खाजगी ठिकाणे यांच्यात तुलना केल्या जात आहे. चांगल्या आरोग्याच्या प्राप्तीसाठी, प्रत्येक देशाचे सरकार आणि स्वयंसेवी संस्था अनेक प्रयत्न करण्यास सक्षम आहेत. पैसा मिळवणाऱ्या संस्थाही या संदर्भात प्रयत्न करत असतात. सार्वजनिक ठिकाणी सरकार प्रयत्न करत आहे. स्वच्छतेसाठीही खर्च केला जातो. नागरिकांकडून वसूल केलेल्या करातूनच सरकार ही तरतूद करू शकते. पण लोकांना स्वतःच्या पैशाची किंमत समजत नाही आणि स्वच्छतेचा भंग सुरू होतो. दोष सरकारच्या माथी घातला जातो. खाजगी ठिकाणी ही मोठी जबाबदारी घेतली जाते. या संदर्भात मालक स्वतः निरीक्षण करतो. संस्थेशी संलग्न असलेले लोक आणि बाहेरून येणारे लोक यांच्यावर नियंत्रण ठेवले जाते जेणेकरून स्वच्छतेमध्ये अडथळा येऊ नये. त्यामुळे सार्वजनिक ठिकाणांपेक्षा खासगी ठिकाणी स्वच्छतेची स्थिती चांगली आहे.

पर्यावरणीय स्वच्छतेचे महत्त्व

मानवी जीवनासाठी श्वास जितका महत्वाचा आहे, तितकीच स्वच्छताही महत्वाची आहे. कदाचित स्वच्छता राखणे हे एका व्यक्तीचे काम नसून त्यासाठी सर्वांचे प्रयत्न आवश्यक आहेत. एक दिवस झोपडपट्टीत राहिल्यानंतर स्वच्छतेचे महत्त्व स्पष्ट होऊ शकते. स्वच्छतेचा परिणाम केवळ अंतर्गतच नाही तर बाह्य वातावरणावरही होतो. मानवाला आपले अस्तित्व टिकवण्यासाठी स्वच्छ असणे आवश्यक आहे. अस्वच्छतेचा आरोग्याशी थेट संबंध असल्यामुळे त्याचे परिणाम अनुभवण्यासाठी रुग्णालयात जाणे अनिवार्य झाले आहे. संसर्गजन्य आजारांना बळी पडणारे आता जागरूक होत आहेत. स्वच्छतेचे महत्त्व मान्य करून सामाजिक विकासाची दिशाही ठरवता येईल. समाजबांधवांच्या अस्तित्वासाठी आरोग्य आणि आरोग्यासाठी स्वच्छता आवश्यक आहे. कमकुवत आरोग्यामुळे सामाजिकतेवर वाईट परिणाम होतो.

गांधीजींनाही भारताच्या अस्वच्छतेचा राग आला आणि त्यांनी देशाला पाश्चिमात्य समाजाची स्वच्छता समजून घेण्याचा संदेश दिला. लोकांना एकत्र कसे जगायचे ते कळत नाही पण अस्वच्छतेमुळे एकत्र मरतात. आज आपण तंत्र वापरतो, काळाशी ताळमेळ घालतो, पण स्वच्छता केंद्रे अजूनही बांधलेली नाहीत, स्वच्छता हा मानवाचा अभिमान आहे.

अध्ययन पद्धती

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी निरीक्षण पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. स्वच्छता आणि पर्यावरणीय समस्या या लघुशोध निबंधासाठी काही दस्तावेज ही साधने वापरण्यात आली. काही संपादकीय लेखांचा या संशोधनासाठी उपयोग करण्यात आला. प्रस्तुत अध्ययनासाठी दुय्यम स्रोताचा वापर केला असून प्रस्तुत अध्ययनात निरीक्षण व चर्चात्मक माहिती तसेच विविध जनसंवाद माध्यमातून वाचकांनी मांडलेली मते विचारात घेऊन विश्लेषण करण्यात आले आहे .

निष्कर्ष

आपल्या समाजात स्वच्छतेच्या जागृतीसाठी जेवढे प्रयत्न केले जातात तेवढे स्वच्छतेसाठी केले जात नाहीत. सर्व वयोगटांसाठी स्वच्छता आवश्यक आहे. सामाजिक व्यवहारांमध्ये सामाजिक सुव्यवस्था राखण्यासाठी स्वच्छता आवश्यक आहे. राजकीय क्षेत्रात, शैक्षणिक क्षेत्रात आणि आर्थिक क्षेत्रात स्वच्छतेचे महत्त्व राहिले आहे. स्वच्छता ही केवळ जैविक बाब नसून तिचा पर्यावरणावरही परिणाम होतो. स्वच्छतेतूनच आरोग्य शक्य आहे.

व्यावसायिक ठिकाणे, संस्था, शाळा, सार्वजनिक ठिकाणे इत्यादी ठिकाणी स्वच्छता आवश्यक आहे. अशा ठिकाणी लोकांची संख्या जास्त असल्याने आरोग्याचे प्रश्नही निर्माण होतात. खासगी संस्थांमध्ये काही प्रमाणात अस्वच्छता दिसून आली आहे. या संदर्भात खासगी संस्थांच्या समन्वयकांनी विशेष तरतूद केली आहे. त्यामुळे समाजाच्या स्थिरतेसाठी स्वच्छता ही विशेष महत्त्वाची आहे. निरोगी माणूस अनेक प्रश्नांची उत्तरे शोधू शकतात, त्याचप्रमाणे स्वच्छता अनेक नवीन दिशा सांगू शकते. चांगल्या आरोग्यासाठी शिक्षण घेणे, समाजाचा एक सदस्य म्हणून स्वच्छतेचा स्वीकार करणे आता अत्यावश्यक आहे.

सन्दर्भ

१. चाकले, ए.एम. हेल्थ वर्कर के लिए पाठ्य पुस्तक (प्रथम खण्ड) एन.आर.ब्रदर्स, इन्दौर। चतुर्थ आवृत्ति (2002)
२. डॉ. बिन्देश्वर पाठक, स्वच्छता का समाजशास्त्र (पर्यावरणीय स्वच्छता, जन स्वास्थ्य और सामाजिक उपेक्षा, सुलभ) इन्टरनेशनल, सोशल सर्विस ऑर्गनाइजेशन, नई दिल्ली। (2009)
३. सिंह, लव कुमार, पर्यावरण की रक्षा और प्रदूषण से अपनी सुरक्षा कैसे करें, प्रकाशक पुस्तक महल दरियागंज नई दिल्ली ११०००२
४. नेमाडे जयश्री, औद्योगिकरण आणि सामाजिक पर्यावरणीय समस्या, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव 425001, फेब्रुवारी 2019